

LUND UNIVERSITY

Tryckfrihet

Nordin, Jonas

Published in:
Svenska begreppshistorier

2022

Document Version:
Manuskriptversion, referentgranskad och korrigerad (även kallat post-print)

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Nordin, J. (2022). Tryckfrihet. I J. Hansson, & K. Savin (Red.), *Svenska begreppshistorier: Från antropocen till åsiktskorridor* (s. 677–697). Fri tanke förlag.

Total number of authors:
1

Creative Commons License:
Ospecificerad

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Följande text ingår som ett kapitel i Jonas Hansson & Kristiina Savin (red.) *Svenska begreppshistorier: Från antropocen till åsiktskorridor* (Stockholm: Fri tanke, 2022).

Textinnehållet är identiskt med den tryckta versionen. Den tryckta textens sidbrytning är markerad.

Tryckfrihet

fr. *liberté de la presse*
eng. *freedom/liberty of the press*
ty. *Pressefreiheit, Druckfreiheit*

Tryckfrihet avser en viss form av yttrandefrihet, nämligen den som uttrycks i medier framställda i tryckpress. Begreppet, som alltså är nära kopplat till en teknisk anordning, tryckpressen, är på franska och tyska känt sedan 1700-talet, på engelska till och med tidigare.

I Sveriges första tryckfrihetsförordning från 1766 användes »skrif- och tryck-frihet« som en teknikneutral formulering. Det gjordes klart att både handskrifter och trycksaker betraktades som massmedier och att lagen avsåg att skydda rätten att sprida tankar och åsikter till upplysning och opinionsbildning. I modern tid har motsvarande lagstiftning utformats till skydd för etermedia och digitala medier, men fortfarande är lagstiftningen anpassad efter specifika mediers tekniska förutsättningar. I denna vidare mening används begreppet yttrandefrihet, som finns belagt från åtminstone 1809. Med yttrandefrihet har i äldre tid ofta avsetts den specifika rätten att uttala sig i politiska församlingar. Termen yttrandefrihet tycks idag vara ungefär tio gånger vanligare än tryckfrihet i tidningstext. Även begreppet pressfrihet förekommer men syftar då vanligen på journalistik och periodisk press.

Tryckfrihet kan i utvidgad mening kopplas till andra friheter som opinionsfrihet, åsiktsfrihet, samvetsfrihet och religionsfrihet, men här behandlas endast friheten att *sprida* uppfattningar.

Begreppet tryckfrihet kan inte förstås utan antonymen censur, av latinets *censere* »granska, uppskatta, pröva«. Censorerna i antikens Rom var ett slags skatteuppsyningsmän som också hade att kontrollera invånarnas sedlighet och vandel. Censurbegreppet återkom under senmedeltiden med bäring på moralisk vakthållning, men

med boktryckarkonstens inträde fick det en allt mer specialiserad betydelse. I Sverige uppträdde begreppet i början av 1600-talet. Så långt hade kontrollen av tryckpressarna skett genom personlig övervakning och privilegier, men när mängden tryckerier ökade krävdes utarbetade regelverk. Gustav II Adolf föreslog 1624 inrättandet av ett *consistorium*

generale som skulle kontrollera att alla nya böcker »äre wärde att tryckias och icke inneholla något farligt: hwarföre och alt till dheres censur remitteres skall för än thet tryckes«. »I det moderna samhället betyder censur endast *censura librorum* – en af offentlig myndighet verkställd granskning af handskrifter, afsedda att genom trycket offentliggöras, äfvensom af skådespel, ämnade att uppföras«, enligt *Nordisk familjeboks* andra upplaga (bd 4, 1905).

Medan yttrandefrihet idag betraktas som en fundamental mänsklig rättighet har censur historiskt varit grundläget, som tryckfriheten formulerats i reaktion mot. Med tryckfrihet avses i svensk lagstiftning friheten att fritt få framlägga sina tankar och åsikter inför allmänheten utan föregående av myndigheterna pålagd kontroll. »Förbud mot tryckning får inte förekomma«, säger lagen.¹ En sådan kontroll kallas censur och utövas av offentliga samhällsorgan. När en redaktör, en förläggare eller ett mediebolag praktiserar kontroll över ett medium är det således inte fråga om censur i lagens mening. I allmänt tal kan censur dock användas för många typer av mekanismer som begränsar möjligheten att uttrycka sig fritt, såsom informella tillrättavisningar och bestraffningar, social stigmatisering eller filtrering av information.

Från enskild till allmän kontroll

Intill slutet av medeltiden var kontroll av opinionsbildning i praktiken liktydigt med kontroll av den enskildas uttrycksmöjligheter, detta på grund av den begränsade spridningseffekten hos muntliga framföranden och handskrifter. Med tryckkonsten, som nådde Sverige 1483, förbättrades teoretiskt möjligheterna att sprida information och

¹ SFS 1949:105, Tryckfrihetsförordning.

därmed myndigheternas behov av att övervaka det skrivna ordet. Det första censuringripandet gjordes av Gustav Vasa, som 1526 beordrade biskop Hans Brask att stänga sitt tryckeri i Söderköping. Under fortsättningen av 1500-talet fanns bara ett tryckeri, som kontrollerades av kungamakten, och så länge inga andra tryckerier tilläts etablera sig fanns inget behov av begränsande lagstiftning.

Under 1600-talet ökade antalet tryckerier i Sverige: år 1620 fanns fyra tryckerier i riket, år 1650 var de nio, 1680 tolv och år 1700 femton. Till detta kom tryckerierna i de utrikes provinserna i Baltikum och

Tyskland. Inledningsvis reglerades tryckeriernas verksamhet genom personliga privilegier som band boktryckarna till vissa förhållningsregler.

Den första generella censurlagstiftningen kom 1661 som en del av den förnyade ordningen för det kungliga kansliet. Alla tryckerier i riket och provinserna ålades att sända in sina nya alster till kansliet för granskning innan de fick spridas. De följande åren kom nya regler slag i slag. Genom Kungl. Maj:ts brev till biskopar och konsistorier den 15 juli 1662 infördes förhandsgranskning: alla manuskript »skal först öfwersendes hijt til Wårt Cancelie, til at öfwersees och censureras, at dhæt må sedhan komma på Trycket, om Oss så godt synes«.

Den 21 april 1665 utfärdades Kungl. Maj:ts plakat angående paskiller och smädeskrifter. Lagstiftningen formulerades för att täcka olika medier: »alle skimpflige Skriffte, vthaff hwad art och invention dhe äre, dhæt ware sigh i form aff Samtahl, Rijm, Wijzor, tryckte eller skreffne, vthi Koppar eller elliest vthstuckne Figurer alfwarligen at förbiuda«. Förbudet inkluderade all hantering – tryckning, distribution, försäljning och innehav – och den som inte genast anmälde en sådan skrift till myndigheterna riskerade samma straff som författaren. Ytterligare håll täpptes till med Kungl. Maj:ts förbud angående skadliga böckers införsel och hämmande den 2 november 1667. Den 2 juni 1668 utfärdades förbud mot eftertryck av offentligt utfärdade handlingar. Förbudet skulle dels skydda de privilegierade kungliga boktryckarnas ekonomiska intressen, dels hindra spridningen av icke auktoriserade lagutgåvor. Det var framför allt tre områden som nu och hädanefter kunde anses straffbara: hädelser mot Gud och religion, förgripliga utlåtelse mot kung och överhet samt kränkning

av enskilds heder. Osedligheter nämndes sällan i svensk lagtext, men att sådana inte fick spridas i tryckt form får anses underförstått.

Det nu fullt utvecklade censurväsendet antog formaliserad gestalt under det karolinska enväldet. I anledning av att »Saker upläggias och uthgå uthan någon föregången Censur, som sedan dels allehanda Oredor, Twistigheter och Irringar förorsaka« utfärdade Karl XI den 5 juli 1684 en förnyad censurstadga, som stadfäste alla tidigare förbud och slog fast kansliets överordnade kontrollfunktion. Därutöver skulle domkyrkokonsistorierna övervaka de religiösa skrifterna, de akademiska konsistorierna granska det som publicerades vid lärosätena och antikvitetskollegiet kontrollera historiska framställningar.

Den 8 november 1686 begärde prästeståndet på riksdagen att »En lärd och förfaren mann må förordnas till att wara censor öfwer de nye inkommande böcker, hwilcka till en deel mycket innehålla, som går twert emot både vår theologiam och philosophiam, och är mycket förargeligt, doch likwäl för novitetens skull upkiöpes och medh begiärligheet läses«. Det censorsämbete som inrättades kom att omfatta övervakning av såväl bokimport som inhemsk bokproduktion. Den förste ämbetsinnehavaren fick sin preliminära instruktion den 7 juli 1688. De tretton punkterna var den så långt mest detaljerade censurstadgan; verksamheten begränsades till huvudstaden dit också tryckerinäring och bokimport var koncentrerad.

Bokcensorn, *censor librorum*, skulle sortera under kanslikollegium; han skulle övervaka såväl bokimporten som de inhemska tryckerierna; alla tryckare och författare i Stockholm måste visa sina manuskript för censorn; utländska bokförare och tryckare måste anmäla sig hos honom; han skulle företa regelbundna patrullrundor i stadens boklådor och tryckerier; genom brevväxling med lärda män skulle han hålla sig uppdaterad om bokutgivningen i utlandet; mer avancerade utgivningspropåer skulle han anmäla hos kanslikollegium medan enklare trycksaker, såsom bröllopsdikter, kunde underkastas hans egen prövning; han skulle stå i regelbunden korrespondens med konsistorier och andra censurvårdande instanser runtom i riket och var sjätte månad begära in trycklistor från alla rikets boktryckare; varje år skulle han sammanställa en lista över de böcker som tryckts eller införts i

— 681 —

riket och där markera alla böcker som belagts med förbud, denna lista skulle delas med de akademiska och kyrkliga konsistorierna; slutligen skulle han hålla register över alla utgivningsprivilegier som utfärdades av Kungl. Maj:t och kontrollera att nya ansökningar inte stod i strid med redan givna privilegier. Censorn utfärdade trycktillstånd, *imprimatur* (»må tryckas«); i andra länder förekom begreppet *approbatio* (»bifalles«).

Med inrättandet av censorsämbetet var det system på plats som utan större förändringar upprätthöll kontrollen av det tryckta ordet fram till 1766. Utöver den juridiska övervakningen hade censorn att vårda språk och stil samt upprätthålla boktryckarnas ekonomiska intressen och övriga privilegier. Det var, som tidigare, framför allt fyra ämnen som kunde leda till censuringripanden: händelser mot Gud och religion, angrepp på konung, överhet och främmande makter, osedligheter samt förtal. Arten av de uttalanden som kunde anses förgripliga var emellertid

inte definierade, vilket öppnade för ett stort mått av egenmäktighet i rättstillämpningen. Detta godtycke framkallade en hög grad av självcensur bland författarna, vilket var en förutsättning för att systemet skulle fungera. Att även tryckare, handlare och andra som varit inblandade i hanteringen av en trycksak kunde åtalas bidrog ytterligare till återhållsamheten.

En verksam kontroll av det tryckta ordet var en självklarhet i ett enväldigt statsskick som vilade på religiös ortodoxi. Med frihetstidens inträde ändrades förutsättningarna för det politiska samtalet. När den verkställande makten ytterst kontrollerades av ständerna, som var delade i konkurrerande partier, uppstod en form av parlamentarism som krävde att åsikter kunde brytas mot varandra under lagliga former, men detta föresvävade aldrig grundlagsfäderna 1719/1720 som såg som sin främsta uppgift att kringskära kungamakten. Den kungakritiske häradshövdingen och skriftställaren Magnus Blix (1743–1805) framhöll detta som den främsta bristen i frihetstidens författning:

Aldrig är tryckfrihet nödigare än nyss efter en Regementsförändring; ty som hwarje ny Regeringsform merendels grundar sig på missnöje med den förriga; så utträttar wid sådana tillfälligheter tryckfriheten två

— 682 —

goda och för samhällets Regeringssätt högst nyttiga saker. Den ena, att den förewigar hatet till det afskaffade Regeringssättet. Den andra, att den befäster kärleken till det nya Regeringssättet, som framkallat denna upplysningsväg och därigenom ådagalagt, att den nye Regeringen frugtar icke att wandra i dagen.

Omdömet är nedtecknat flera statsvälvningar senare och med retrospektiv klokskap, men det visar på det paradigmskifte som ägde rum under 1700-talet. Begreppet tryckfrihet som knappast fanns som tankeexperiment i början av seklet betraktades som en självklarhet – om än med omdiskuterade gränser – ett par generationer senare.

Frihet att tänka rätt

I England löpte den tillfälliga lag som sedan restaurationen hade reglerat boktryckerinäringen ut 1695, men eftersom underhuset underkände det nya lagförslaget uppstod ett oreglerat tillstånd där förhandscensuren i praktiken upphörde. Som en oavsiktlig konsekvens kom detta att ge upphov till den minst tyglade pressen i 1700-talets Europa. Underhusets invändningar mot censuren hade nästan uteslutande rört ekonomiska och praktiska villkor inom boktryckerinäringen och ingenstans nämndes

tryckfrihet som ett mål. Av de arton erinringar som framfördes mot lagförslaget var det bara en som angick böckernas innehåll: lagförslaget förbjöd tryckning och import av »stötande böcker« (*offensive books*), men definierade inte stötande, påpekade kritikerna. Detta var ett ställningstagande för rättssäkerhet, men inte för tolerans. Hade den landsförvisade Jakob II ännu regerat skulle antipapistisk litteratur ha uppfattats som stötande, argumenterade underhuset, vilket underförstått hade varit en abnormitet.²

Principiella förespråkare för tryckfrihet är svårt att hitta vid denna tid. John Locke (1632–1704), som tycks ha bidragit med argument i

² *Journal of the House of Lords*, 15: 1691–1696, London: His Majesty's Stationery Office, 1767–1830.

— 683 —

parlamentsdebatten, menade att friheten i skrift skulle vara lika omfattande som friheten i tal, men ord som kunde uppfattas som hädiska, omstörtande eller kränkande skulle i bägge fallen vara underkastade allmän lag. Andra menade att om folket förvägrades tryckfrihet skulle det kväva religionsdebatten, vilket riskerade att kasta människor i andligt fördärv eftersom den sanna (protestantiska) religionen alltid skulle segra i en fri diskussion. Här fanns alltså ett försvar för tryckfrihet, men i bägge fallen sågs det som ett verktyg att framföra rättrogna åsikter och inte som ett konsekvensneutralt självändamål.

När David Hume (1711–1776) en generation senare publicerade sin essä *Of the Liberty of the Press* (1741) beskrev han en praxisutveckling där tryckfriheten fungerade som folkets säkerhet mot politikernas maktmissbruk, den var en mänsklig rättighet, »the common right of mankind«. Även om Hume med åren blev allt mer avog mot den otyglade pressens missbruk av friheten förblev Storbritannien det stora föredömet för alla tryckfrihetsvänner i 1700-talets Europa.

Den främsta pionjären för tryckfrihet i Sverige var den nationalekonomiske skriftställaren Anders Bachmansson (1697–1772, adlad Nordencrantz 1743). Redan vid sin första riksdag 1726–1727 presenterade han ett »memorial om det fria trycket här i vårt Rike«.³ Flera ledamöter av borgarståndet föreslog att memorialet skulle tryckas, men av detta blev intet. Betänkandet fick ingen omedelbar effekt, men Bachmansson höll därefter fast vid ämnet. I sitt första tryckta verk *Arcana oeconomiae* (1730) skrev han att »menniskiosläktets största fiender, äro de, som förbiuda frihet i tal och swar, at med wåld och twång

trycka och förfölja människans enda vägledare *förnuftet*«. Han hade påbörjat boken under en längre vistelse i England och var, som framgick redan av riksdagsmemorialet, inspirerad av den politiska omgivningen.

I ett manuskript som troligen renskrevs mellan 1732 och 1734 använde Bachmansson begreppen »tryck-frihet« och »tryckerijfriheten»,⁴

³ Anders Bachmansson (Nordencrantz), »Underdånigt memorial«, 1727, Börstorpssamlingen, E3011, Riksarkivet; Borgarståndets riksdagsprotokoll, 11/3 1727.

⁴ Anders Bachmansson (Nordencrantz), »Anatomia et scrutamen«, volym 3, Börstorpssamlingen, E3003, Riksarkivet.

vilket är tidigare än SAOB:s äldsta belägg (1739). Terminologin förekommer inte i hans memorial från 1727, där han i stället talar om »ett fritt Tryck« och »Frihet i Tryck och pennor« (liksom motsatsen »Twång i Tryck och pennor«). År 1767 utgav Bachmansson Nordencrantz skriften *Tankar, om friheten i tryck, samt dess nytta och skada; hwilke år 1730 blifwit öfwersatte ifrån den engelska periodiska skriften, kallad Craftsman*, men som enligt hans egen utsaga inte kunnat publiceras innan tryckfrihetsförordningen trätt i kraft. *The Craftsman* var den ledande oppositionstidningen mot Robert Walpoles långa ministär, som flera gånger väckte åtal mot den. Excerpter bland Bachmansson Nordencrantz' efterlämnade papper styrker att översättningen verkligen legat i hans skrivbordslåda i fyra decennier. I boken förekommer »Tryck-Frihet« bara i tillagda rubriker och det nyskrivna företalet, medan texten i övrigt använder »Frihet i Tryck«. Begreppet tryckfrihet tycks vara en smidigare neologism som Bachmansson skapade direkt influerad av engelskan till det nämnda manuskriptet.

Den 11 april 1739 lade kanslitjänstemannen Henning Adolf Gyllenborg (1713–1775) fram ett memorial hos ridderskapet och adeln om att »hos et fritt folk ett fritt tryck bör tillåtas«, en logisk sammanställning som använts redan i Bachmanssons memorial 1727. Enligt Gyllenborg skulle denna åtgärd »vara et kraftigt medel så til frihetens bibehållande, som til okunnighetens fördrifvande«. Sannolikheten talar för att förslaget inspirerats av hans farbroder, Carl Gyllenborg, som några dagar senare utnämndes till kanslipresident; han hade 1728 övertagit brorsonens uppfostran. Liksom Bachmansson var farbrodern väl förtrogen med brittisk politik efter tretton år vid Sveriges beskickning i London och det var dessa erfarenheter som fick honom att i kanslikollegium 1722 förfäktat åsikten, att »uti en fri stat bör ingen förbjudas, att uti allmänna saker, som angå alla få publique raisonera,

helst som sanningen derigenom kommer fram«. Brorsonen argumenterade helt i samma anda och förde in såväl kultur och politik som allmän upplysning i det utvecklade resonemanget:

At hvar och en medborgare utan tvång och uppsyningsman får lägga sina tanckar under det almännas fria omdöme, det bortjagar det bar-

— 685 —

bariska mörckret i et land, det främjar täflingen mellan vittra pennor, hvarigenom sanningen altmer och mer upbläncker, och det hielper et frijt folck till at kiänna sig sielf, sin styrcka och sin svaga. Genom tryckfriheten hindras de dunster och förblindelser, som ofta genom konster slås det almänna för synen af mäcktige förledare, och genom tryckfriheeten har hvar och en tilfälle at försvara en sargad oskuld och en förtryckt menlösheet. Skulle någon densamma missbruka och röra antingen Regering, Religion eller goda seder, så kan ju den samma straffas efter lag, eller åtminstone upläggaren, i fall uphofsmanen intet skulle finnas.

Det går inte att se någon omedelbar verkan av detta förslag, som presenterades nära riksdagens slut. Till saken hör att riksdagens sammankomster inte var offentliga och det som sades där behöver inte ha nått utanför den närmaste kretsen. Däremot framstår begreppet tryckfrihet redan här som väletablerat och Gyllenborgs plädoajé framhöll ämnets många dimensioner. Han förmodade att tryckfrihet skulle verka befrämjande för kultur, politik och allmän upplysning samt för enskildas möjlighet att försvara sig mot illasinnat tal. Den rättsliga reglering han föreslog liknade den brittiska: brottsliga uttalanden i skrift kunde dömas efter allmän lag och krävde ingen särskild apparat.

I Sverige liksom i Storbritannien bekände sig de politiska partierna till frihetliga paroller under det att rättsväsendet såväl som administrativa ingrepp användes för att försvåra för oppositionen. De regerande hattarna stod bakom Sveriges första politiska tidskrift *En Ärlig Svensk* (1755–1756). Efter att skriften angripits i riksrådet författade kanslipresident Anders Johan von Höpken ett långt försvarstal som tog avstamp i att ett fritt folk har en uppsättning medfödda och okränkbara rättigheter och att menigheten behöver upplysning för att kunna fatta avvägda beslut då den väljer riksstyrelse.

När nu frihet supponerar et nyttjande, nyttjandet en kunskap, så följer, at medlet till kunskapen är et medel till nyttjandet af friheten. Medlet därtill är tryckfrihet, och lättaste application deraf är en sådan periodisk skrift, som den »Ärliga Svensk«, emedan han är skrifven på et begripe-

ligt sätt för alla, och omkostnaden är lindrig derigenom, at den arktals utgifven och försåld icke är märkelig.⁵

Höpkens synpunkter hade både en principiell och en praktisk sida. Betecknande för detta liksom för många andra liknande inlägg från tiden är dock att tryckfriheten togs i försvar endast så länge den nyttjades i den egna sakens favör, men ansågs som missbrukad så fort den användes av motståndaren. Nordencrantz' år 1756 tryckta pamflett *Oförgripelige tankar, om frihet i bruk af förnuft, pennor och tryck* beslagtogs följaktligen av Höpkens kanslikollegium, men frigavs av ständerna vid riksdagen 1760. När inte heller Nordencrantz' långa skrift *Til riksens höglofl ständer församlade wid riksdagen år 1760* kunde hållas tillbaka författade *ensor librorum* Anders Wilde själv ett anonymt försvar för censurens nytta, utgiven under skydd av hans egen imprimatur: *Påminnelser wid de tankar om Swea rikes regeringssätt och grundlagar, och i synnerhet om höga öfwerhetens författningar angående censuren* (1761).

Däremellan hade det mest famösa tryckfrihetsärendet under frihetstiden avgjorts: kanslikollegiums sak mot språkvetaren och naturalhistorikern Peter Forsskål (1732–1763). I pamfletten *Tankar om borgerliga friheten* (1759) hade Forsskål presenterat en katalog över de medborgerliga rättigheter, däribland tryckfrihet, som han ansåg behövde stärkas i Sverige. Tryckfriheten utgjorde en kärnpunkt i argumentationen:

Borgerliga frihetens lif och styrka består altså i synnerhet uti en inskränkt Regering, och en oinskränkt skrif-frihet, allenast alt skrifwande hindras, som utan gensäjelse är oanständigt, och innehåller hädelse emot GUD, förgripelser emot Regering och enskildta; och retelser til uppenbara laster.

Det får antas vara ett medvetet val att Forsskål i stället för tryckfrihet använde den teknikneutrala termen skrivfrihet, som i sammanhang-

⁵ Höpkens memorial 3/6 1755, i Riksrådet Anders Johan von Höpkens skrifter, 2, utg. Carl Silfverstolpe, Stockholm: Norstedts, 1893.

et närmast får anses motsvara yttrandefrihet. Forsskål uttalade dess betydelse än mer pregnant i brev: »Skriffrihet och enwälde kunna omöijeligen tåla hwarandra.«⁶ Forsskål var uppenbart influerad av

Nordencrantz, vars skrifter nämns i en fotnot i Forsskåls manuskript. Skriften hade godkänts av *censor librorum*, men konfiskerades av dennes överordnade i kanslikollegium och underställdes dess administrativa prövning. Forsskål försvarade sig med att allt som stod i hans skrift hade redan uttryckts av andra författare före honom. Kanslikollegium gav honom rätt i detta, men framhöll att det då hade skett i tjocka böcker som endast lästes av de lärda, ett uttryck för tidens paternalistiska synsätt. Det vore bättre om ungdomen var utan all kunskap än intogs av oriktiga och falska begrepp, ansåg kanslikollegium samma år i ett utlåtande över manuskriptet »Kort utdrag af Sweriges regeringsform, ungdomen till undervisning«. Att tänka fritt var enligt kanslikollegiums synsätt stort, men bara om man samtidigt tänkte rätt.

Forsskåls fall gällde också författarrätten. Om denna förklarade kanslikollegium att en författare förvisso ägde en viss rätt till sitt arbete, men att regering och myndigheter hade överinseendet över tryckningen. Om någon oegentlighet därvid uppdagades hade författaren förverkat sin fria disposition över de tryckta exemplar som annars var författarens egendom.⁷

Myndigheterna kunde konfiskera 79 av de 500 exemplar som tryckts av Forsskåls pamflett; i övrigt stannade saken vid ett akademiskt disciplinärende vid Uppsala universitet, Forsskåls arbetsplats. Fallet illustrerade begränsningarna i frihetstidens tolerans och godtyckligheten i rättstillämpningen, men också luckorna i censursystemet. När en författare vägrade underkasta sig den påbjudna självcensuren hade myndigheterna i själva verket lite att sätta emot.

⁶ Forsskål till kanslirådet Hermansson 29/6 1759.

⁷ Kanslikollegiums protokoll 4/12 1759.

Rätt att tänka fritt

Vid den riksdag som inkallades i oktober 1760 kom tryckfriheten åter upp på den politiska dagordningen. Ett ständerutskott fick i uppdrag att författa ett betänkande i frågan och föreslog bibehållen censur men en långtgående handlingsoffentlighet. Detta signalerade att en ny syn på riksdagen höll på att vinna inträde i vilken ständerna var att betrakta som en grupp folkvalda som hade att svara inför valmanskåren. Mycket längre kom inte frågan vid denna riksdag.

Vid nästa riksdag övertog mössorna regeringsmakten efter ett kvarts sekel i opposition och de initierade en omfattande grundlagsutredning. Ett särskilt organ, »tredje utskottet«, tillsattes för att utreda förutsättningarna för »en skälig tryckfrihet«.⁸ Den inländska praktiken och utländska erfarenheter studerades. Det engelska exemplet granskades särskilt, men ansågs inte ge tillräckligt starkt lagskydd åt författarna. För de svenska lagstiftarna var det viktigt att definiera gränserna för tryckfriheten för att hindra självsvåld, tydligt formulerat av kaplanen Anders Chydenius (1729–1803) i ett memorial till utskottet:

Lagar och theras efterlefnad äro wäl ofta bland människor underkastade godtycko, men, at öfwerlemna Nationens ljus, Frihetens ögnasten, under en endas tillsyn, kan ej annat än blifwa äfwentyrligt. Människors förmonsrätt för the oskyldiga djuren, som består uti tankars meddelande inbördes, jemte medborgerliga rättigheten at uplysa Nationen, synas således under censuren ej wara tilbörligen förwarade.

Efter ett års arbete antogs tryckfrihetsförordningen i de tre ofrälse stånden medan adeln röstade emot. Förordningen vann laga kraft den 2 december 1766 då den undertecknades av kungen. I preambeln motiverades förordningen med att en »rättskaffens Skrifwe- och Tryckfrihet« tjänar till allmän upplysning i nyttiga ämnen, vetenskapers och hantverks uppodling och spridning, möjlighet att lära känna och värdera statsskicket samt sedernas förbättring och laglydnadens

⁸ Tredje utskottet 1765–1766, protokoll och bilagor, R 3405, Riksarkivet.

befrämjande då korruption och olagligheter kunde läggas under allmänhetens ögon.

Förordningen avskaffade censorsämbetet medan domkyrkokonsistorierna fortsatt skulle granska religiösa skrifter. Fyra bekanta områden var ännu åtalbara: hädelse, omstörtande tal, osedligheter och förtal. Det nya var att ämnen som inte uttryckligen nämndes bland undantagen inte kunde åtalas; detta var och är tryckfrihetsförordningens så kallade exklusivitetsprincip. För att motverka godtyckliga inskränkningar krävdes att allt ansvar i tryckfrihetsmål avgjordes i laga domstol. Vidare kunde endast en person – normalt författaren eller boktryckaren – göras ansvarig i sådana fall och ingen skulle kunna åtalas för att ha spridit någon annans tankar. Tilläggas skall att bokimporten fortsatt kontrollerades av kanslikollegium och konsistorier samt att boktryckerier och bokhandel ännu var underkastade skråorganisationernas näringstvång.

1700-talets diskussioner blev bestämmande för hur tryck- och yttrandefrihet kommit att betraktas under senare århundraden. I svensk tryckfrihetslagstiftning finns en betydande spårbundenhet och väsentliga drag av 1766 års tryckfrihetsförordning återfinns i nu gällande rätt. Dit hör offentlighetsprincipen, ensamansvaret, exklusivitetsprincipen samt det faktum att tryckfrihet – och sedan 1991 yttrandefrihet – regleras i särskild grundlag. Hur bestämmelserna från 1766 nedärvt kan exemplifieras med formuleringen i *Nordisk familjebok* (bd 30, 1920):

Tryckfrihet [...] har sin gifna begränsning, som sammanfaller med gränserna för yttrandefriheten [...] Ordet får ej på detta sätt mer än i andra former strafflöst missbrukas till angrepp mot religion, sedlighet, stat eller samhällsordning, ej heller till ärekränkningar.

Motsvarande begränsningar finns i internationell rätt. I europeiska konventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna från 1950 slår artikel 10 fast att »Var och en har rätt till yttrandefrihet. Denna rätt innefattar åsiktsfrihet samt frihet att ta emot och sprida uppgifter och tankar utan offentlig myndighets inblandning och oberoende av

— 690 —

territoriella gränser«. Inskränkningar i denna rätt kan göras exempelvis med hänsyn till nationell säkerhet, till förebyggande av brott, till skydd för hälsa eller moral eller till skydd för annans goda namn och rykte eller rättigheter. Sådana inskränkningar måste definieras i lag. I sak är det samma undantag och förföreskrifter som formulerades i 1766 års tryckfrihetsförordning.

Den tidiga svenska tryckfriheten blev kortlivad. Med Gustav III:s statskupp den 17 augusti 1772 upphörde den reellt, och med kungens »förnyade» tryckfrihetsförordning 26 april 1774 upphörde den formellt. Liksom på andra områden gjorde Gustav III nyspråkliga omtolkningar av de begrepp som etablerats under frihetstidens republikanska statsskick. Tryckfriheten var inte skadlig i allmänhet, förklarade han i en diktamen till rådsprotokollet då den nya förordningen presenterades, utan endast genom sitt missbruk. Under partitidevarvet hade tryckfriheten hanterats med självsvåld och godtycke, ansåg kungen, men under det nya statsskicket, som byggde på frihet, säkerhet och proprietet, kunde den hanteras med den styrka som den allmänna friden fordrade. Under namn av bibehållen tryckfrihet ställdes tryckerierna under kunglig kontroll, och rätttroga åsiktsyttringar blev återigen viktigare än fria åsiktsyttringar. Boktryckaren gjordes medansvarig vid tryckfrihetsmål som angrep grundlagarna varvid kungen ansåg honom för »Vår och

Rikets Fiende». I en tilläggsförordning den 6 maj 1780 gjordes boktryckaren *ensamt* ansvarig för alla tryckfrihetsbrott som inte var att betrakta som högmål, vilket flyttade kontrollmekanismen till produktionsledet. Genom denna boktryckarcensur, genom godtycklig rättstillämpning och genom mutor och hot utövade Gustav III en effektiv kontroll över det offentliga samtalet utan att formellt återinföra förhandscensuren.

Mörkret före gryningen

Efter Gustav III:s död återkom censuren under några månader varpå följde en period av formell tryckfrihet underminerad av successiva praxisinskränkningar, inte sällan motiverade av oron i den europeiska

— 691 —

politiken efter den franska revolutionen. I en kungörelse av den 26 mars 1798 uttryckte Gustav IV Adolf sitt missnöje över »huru Tryckfriheten så til ämnen som skrifsätt, öfwerskriden och missbrukad blifwit« och såg det därför som sin »Konungsliga plikt at tilse, det ej denna frihet emot des sanskyldiga och rätta ändamål utöfwas«. Alla periodiskt utkommande skrifter ålades därför att i förväg anmäla till myndigheterna vilka ämnen de tänkt behandla; den tryckare som saknade tillstånd eller avvek från utgivningsplanen riskerade dryga böter och att förlora sin tryckerirätt. Denna kontroll utövades stundom och utan lagstöd även över icke-periodiska skrifter.

Den allt mer omfattande kontrollen krävde till sist en egen institution. Den 23 februari 1802 bemyndigades hovkanslern att tillsammans med en ny bokhandels- och boktryckeriombudsman hålla uppsikt över rikets tryckerier, boklådor, lånebibliotek och bokauktioner. Instruktionen var närmast kopierad efter 1688 års censurstadga, men eftersom censur blivit ett förhatligt ord saknade regelverket precision, vilket öppnade för än större godtycke.

Efter Gustav IV Adolfs detronisering slog 1809 års regeringsform, § 86, fast den definition av tryckfrihet som till sin essens varit gällande i Sverige sedan dess:

Med tryckfrihet förstås hvarje svensk mans rättighet att, utan några af den offentliga magten i förväg lagda hinder, utgifva skrifter; att sedermera endast inför laglig domstol kunna tilltalas för deras innehåll, och att icke i annat fall kunna derföre straffas, än om detta innehåll strider emot tydlig lag, given att bevara allmänt lugn, utan att återhålla allmän upplysning.

Formuleringen slog fast att yttrandefrihet var en medborgerlig rättighet och att censur utövades av offentliga myndigheter. Censur kunde inte utövas medborgare emellan, men liksom 1766 betraktade konstitutionsutskottet tryckfriheten i första hand som en politisk skyddsmekanism:

— 692 —

Tryckfriheten, tagen i sammanhang med Rikets nuvarande Stats-Författning, får af sin egenskap att wara en af dess säkraste grundpelare, en alldeles egen wigt, en alldeles afgjord oundgänglighet.⁹

Grundlagen tillerkände kungen rätten att styra riket, framhöll utskottet. Folket hade sina fri- och rättigheter, men ingen absolut rätt att verka som politisk motvikt mot kungamakten.

Så mycket angelägnare har det varit att bereda en allmän upplysning, att dana en rectifierad opinion, berättigad och skicklig att offentligen granska och bedöma Nationens stora angelägenheter, Regeringens wiktiga föremål, Lagars och Författningars werkan, Embetsmäns förhållande; och enda medlen dertill igenfinnas uti tankens lagliga yttrandefrihet i Skrift och Tryck.

Rambestämmelsen i 1809 års regeringsform kompletterades med en förnyad tryckfrihetsförordning 1810, vilken reviderades i konservativ riktning 1812 och som med redigeringar var i kraft fram till 1949. Innehållet i regeringsformen 1809, § 86, upprepas med moderniserad ordalydelse i öppningsparagraferna av såväl nu gällande tryckfrihetsförordning som yttrandefrihetsgrundlagen.¹⁰ Den stora förändringen är att alla inskränkningar som rör religion och hädelse numera är eliminerade ur tryckfrihetsförordningens brottskatalog, vilket innebär att religionen formellt flyttat från den offentliga sfären till den privata. Nationell säkerhet, förtal och viss form av osedlighet (olaga våldsskildring) omgärdas däremot ännu av begränsningar.

Nordencrantz (1767) beskrev tryckfrihetsförordningen som en grundlag för alla andra grundlagar. Uppfattningen att tryck- och yttrandefriheten var den förnämsta av mänskliga rättigheter antydde i konstitutionsutskottets resonemang 1809 och den slog igenom i tongivande kretsar under seklet som följde. Riksdagspolitikern och brukspatronen David Frölich hade drivit kampanj för att öppna

⁹ Konstitutionsutskottets memorial 28/11 1809.

¹⁰ SFS 1949:105, Tryckfrihetsförordning; SFS 1991:1469, Yttrandefrihetsgrundlag.

ståndsriksdagens förhandlingar för allmänheten och argumenterat mot förslaget 1828 att avskaffa juryn i tryckfrihetsmål. Han företrädde en för 1800-talsliberalismen ganska vanlig syn på tryckfriheten:

Ett folk utan tryckfrihet kan icke äga mer än skuggan af frihet, men det vore ett stort misstag att tro, att detta vilkor under alla omständigheter är tillfyllestgörande. Så inbilla sig till en god del Britterne, hvilkas frihet i politiskt hänseende dock ännu är behäftad med många anomalier. Tryckfriheten kan, isynnerhet i stora stater, bli så illa organiserad, att folket icke vet, hvad det skall tro i större politiska frågor; utan ledes som en blindbock; deremot utgör en fullständig tryckfrihet ett säkert palladium för den personliga friheten och en kontroll på domaremakten.¹¹

Frölich framhöll att tryckfrihet var ett nödvändigt men inte tillräckligt verktyg för att tillgodose människans rättigheter. Det var inte en garanti mot propaganda och falsk information, men det var den svages skydd mot maktövergrepp.

I början av 1800-talet användes tryckfräckhet som en kritisk beteckning för att utmärka föregivet missbruk av tryckfriheten, exempelvis i *Dagligt Allehanda* (12/3 1827). Sammanställningen frihet/fräckhet låg väl nära till hands och professorn i Åbo Carl Fredrik Mennander hade redan 1756 lamenterat över den bedrövliga samtid »då fräckhet i tankarne iklädt sig tanke-frihets namn«, men språkbruket tycks i övrigt närmast inspirerat från Danmark där *trykkefrækhed* och *skrivefrækhed* användes flitigt i slutet 1700-talet: »et Forsøg paa at bestemme Grændseskiellet imellem Trykkefrihed og Trykkefrækhed.«¹²

Tryck- och yttrandefriheten har inskränkts med hjälp av såväl administrativa som juridiska medel även efter 1809. Exempel på detta är indragningsmakten under Karl XIV Johan och propositionen att upphäva tryckfrihetsförordningens grundlagsstatus 1853–1854. Följderna av det senare förslaget diskuterades i *Aftonbladet* (26/6 1854):

¹¹ David Frölich, *Hvad är att göra? Eller rådplägingar om rätt och reform*, Stockholm: s.n., 1843.

¹² Johan Frederik Vilhelm Schlegel, *Astræa*, 1, Köpenhamn: J. F. Schulz, 1797.

Och hvilka äro då de syftemål, för hvilka väg skall banas genom tryckfrihetsförordningens utstrykande från grundlagarne? – Jo, att hejda trycksjelfsvåldet, så att t. ex. sådana artiklar som Aftonbladets rörande tryckfrihetspropositionen ej må kunna meddelas allmänheten; att hindra pressen

att paralysera regeringskraften [...] Det är således icke skandalpressens olater, som man vill stäfja, utan den offentliga politiska diskussionen inom den självständiga pressen.

Från vertikal till horisontell kontroll

Med yttrandefrihet följer svåra frågor om juridik, etik och moral och grannliga bedömningar av handlingar, hållningar och yttranden. Spelrummet mellan höga principer och praktisk tillämpning har utnyttjats av autokrater som Gustav III och demokrater som statsminister Per Albin Hansson i radiotal vid andra världskrigets utbrott 1 september 1939:

Vi värdera högt vårt fria ord och ingen hos oss vill förkväva det. Så mycket mera ha vi rätt att kräva ansvarskänsla och självtukt vid handhavandet av denna dyrbara gåva.

I takt med medieutvecklingen har tryckfrihet blivit ett mindre träffande ord för att fånga in rätten till allmän upplysning och lagliga opinionsyttringar, vilket illustreras av statsminister Hanssons citat där »det fria ordet« i stället användes som sammanfattande benämning. I tidningstext från 1900-talets första hälft är ordet yttrandefrihet ungefär 20 procent vanligare än tryckfrihet; under seklets andra hälft användes det nära fyra gånger så ofta. Hanssons maning till återhållsamhet är ett sentida uttryck för statsmaktens uppfattning att det fria ibland måste stå tillbaka för det rätta.

Till stöd för inskränkningar har i såväl äldre som nyare tid åberopats olika former av missförhållanden i tryckfrihetens tillämpning. Pressen har i gengäld anfört konsekvensneutralitet som principiellt försvar för omdiskuterade publiceringar. I syfte att föregripa politiska

ingrepp etablerade Svenska Journalistförbundet, Svenska Tidningsutgivareföreningen och Publicistklubben under första världskriget det så kallade pressetiska systemet, som skulle hjälpa tidningsbranschen att självsanera övertramp inom sina led. En hedersdomstol, Pressens Opinionsnämnd, inrättades 1916 med representanter från de nämnda organisationerna samt Justitieombudsmannen och Sveriges advokatsamfund. Detta hindrade inte samlingsregeringen under andra världskriget att göra bitvis grundlagsstridiga ingripanden mot pressen. Den grundlagsutredning

som tillsattes redan under kriget för att förhindra att liknande ingrepp upprepades definierade tryckfrihetens principiella innebörd:

Tryckfriheten är en form av yttrandefrihet. Genom medlet för dess utövning, den tryckta skriften, skiljer sig tryckfriheten från rätten att yttra sig i tal eller genom skrift, som icke är tryckt.

Särskild betydelse hade tryckfriheten för att kontrollera de allmänna organen – här intog grundlagsutredningen samma ståndpunkt som konstitutionsutskottet 1809. Denna medborgerliga kontroll antogs i första hand utövas genom pressen, »som fortlöpande redogör för all verksamhet i det allmännas tjänst, kommenterar densamma och kritiserar den«. Liksom tidigare var tryckfriheten praktiskt snarare än principiellt betingad. Enligt utredningen var det »uppenbart« att »tryckfriheten icke kan vara obegränsad« och att en avvägning måste ske mot andra av samhället skyddade intressen.

I den digitala tidsåldern har yttrandefrihetsdiskursen allt mer kommit att handla om intrång i privatlivet. I svensk debatt och rättsutveckling har tryckfrihet historiskt i första hand gällt behovet att skydda medierna mot ingrepp från statsmakten. Idag rör diskussionerna i ökande utsträckning behovet att värna privatlivet mot integritetskränkningar från enskilda och från de teknikföretag som hanterar stora mängder användardata. Utredningen SOU 2016:7 prövade bland annat »olaga hot, förtal och förolämpning som tryck- och yttrandefrihetsbrott«, men att medieutvecklingen gjort gränserna amorfa framgår av de allt mer omständliga försöken till precision av de

— 696 —

områden som diskuteras: »tryckfriheten och motsvarande frihet att yttra sig i radioprogram, television och liknande överföringar samt offentliga uppspelningar ur en databas och i tekniska upptagningar«. Det primära scenariot i denna diskurs är inte medborgare som använder yttrandefriheten som kontrollinstrument mot staten, utan staten som bevakar att den inte utnyttjas av medborgare för att skada andra.

Jonas Nordin

Litteratur

Blix, Magnus, *Sweriges statshwälfningar och hushåldsanstalter, ifrån 1720 till år 1792, jämte ordsaker och anledningar därtill*, Uppsala: Johan Edmans änka, 1793.

- Boberg, Stig, *Gustav III och tryckfriheten 1774–1787*, Stockholm: Natur & kultur, 1951.
- Boberg, Stig, *Carl XIV Johan och tryckfriheten 1810–1844*, Göteborg: s.n., 1989.
- Burius, Anders, *Ömhet om friheten: Studier i frihetstidens censurpolitik*, Uppsala: Institutionen för idé- och lärdomshistoria, 1984.
- Bygdén, Leonard, »Inledning«, i *G. Benzelstjernas censorsjournal 1737–1746*, utg. Leonard Bygdén & Eugène Lewenhaupt, Stockholm: Norstedts, 1884.
- Carlsson, Ulla & Weibull, Lennart, *Yttrandefriheten i dagens mediekultur: En studie av medborgarnas uppfattning om yttrandefrihetens gränser*, Göteborg: Nordicom, 2017.
- Chydenius, Anders, »Riksens höglofl. ständers stora deputationers tredje utskotts ytterligare betänkande rörande tryckfriheten; gifwit wid riksdagen i Stockholm d:n 21. aprilis 1766«, i *Samlade skrifter*, 2: 1765–1776, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2013.
- Forsskål, Peter, *Tankar om borgerliga friheten*, Stockholm: Lars Salvius, 1759.
- Forsskål, Peter, till kanslirådet Matthias von Hermansson, 29/6 1759, i Claes Annerstedt, *Upsala universitets historia*, Bihang 4: Handlingar 1749–1776, Uppsala: Uppsala universitet, 1912.
- Frölich, David, *Hvad är att göra? Eller rådplägingar om rätt och reform*, Stockholm: s.n., 1843.

— 697 —

- Funcke, Nils, *Tryckfriheten, ordets män och statsmakterna*, Stockholm: Carlssons, 2006.
- Hume, David, *Of the Liberty of the Press*, 1741.
- von Höpken, Anders Johan, *Riksrådet Anders Johan von Höpkens skrifter*, 2, utg. Carl Silfverstolpe, Stockholm: Norstedts, 1893.
- Journal of the House of Lords*, 15: 1691–1696, London: His Majesty's Stationery Office, 1767–1830.
- KU:s memorial 28/11 1809: *Riksens höglofl. ständers constitutions-utskotts memorialer och öfriga expeditioner wid riksdagen i Stockholm 1809–1810*, Stockholm: Isaac Marcus' boktryckeri-AB, 1874.
- Mennander, Carl Fredrik, *Tal om bok-handeln i Sverige, hållit för Kongl. Vetenskaps Akademien vid præsidi afläggande, den 8 maji 1756*, Stockholm: Lars Salvius, 1756.
- Nordencrantz, Anders Bachmansson, *Tankar, om friheten i tryck, samt dess nytta och skada; hwilke år 1730 blifwit öfwersatte ifrån den engelska periodiska skriften, kallad Craftsman*, Stockholm: Lorens Ludvig Grefing, 1767.
- Nordin, Jonas, »Peter Forsskål 1732–1763: En Linnélärjunge i kamp för civila rättigheter«, *Svenska Linnésällskapets årsskrift*, 2013.
- Nordin, Jonas, »Från uppfostrade undersåtar till upplysta medborgare: Censur och tryckfrihet från medeltiden till 1700-talet«, i *Fritt ord 250 år: Tryckfrihet och offentlighet i Sverige och Finland – ett levande arv från 1766*, Stockholm: Sveriges riksdag, 2016.

- Nordin, Jonas, »Från tro till tvivel: Religionsundantaget i äldre tryckfrihetsdebatt«, i Bo Lindberg (red.), *Opinionsfrihet och religion*, Stockholm: Vitterhetsakademien, 2018.
- Nyman, Elmar, *Indragningsmakt och tryckfrihet 1785–1810*, Stockholm: s.n., 1963.
- Rydin, Herman Ludvig, *Om yttrandefrihet och tryckfrihet: Försök till belysning af svenska press-lagstiftningen*, Stockholm: L. J. Hjerta, 1859.
- Schlegel, Johan Frederik Vilhelm, *Astræa*, 1, Köpenhamn: J. F. Schulz, 1797.
- Schück, Henrik, *Från Linnés tid: Petter Forsskål*, Stockholm: Norstedts, 1923.
- SFS 1949:105, Tryckfrihetsförordning.
- SFS 1991:1469, Yttrandefrihetsgrundlag.
- Skuncke, Marie-Christine, »Tryckfriheten i riksdagen 1760–62 och 1765–66«, i *Fritt ord 250 år: Tryckfrihet och offentlighet i Sverige och Finland – ett levande arv från 1766*, Stockholm: Sveriges riksdag, 2016.
- SOU 2016:7, *Integritet och straffskydd: Betänkande av Utredningen om ett modernt och starkt straffrättsligt skydd för den personliga integriteten*.